IL-LINGWA TA' MALTA U L-LINGWA TA' ĠESU

Aħna, l-erba' jew ħames ajkijiet li niktbu f'dan il-Qari, il-kollj għaddejna xi snin il-Palestina, l-Art li fiha għex u miet Sidna Ġesù. Għal hekk il-lsien u d-drawwiet ta hemm, nafuhom sewwa. U billi f'dik l-art qisu xej ma jitbiddel, min jgħix hemm lil Ġesù isir jafu wisq aktar milli jafuh nies oħra. Isir jifhem kliemu u għemilu, għax qishom il-kliem u l-egħmil tan-nies li hemm il-lum. Lil Ġesù, aħna li konna hemm, nisthajluh xi ħabib tagħna, xi sehibna tax-xogħol, xi qaribna, li nafuh sewwa fil-ħajja u li issa miet, ilu xi sena jew tnejn.

Fid-dinja, min tgħożżu tgħożż ukoll it-tifkiriet tiegħu. Għal dan, ngħid għalija, bħalma ngħożż il-frak taż-żrar li ġibt mieghi mill-Palestina: mill-Blata tal-Agonija fil-Ġetsemni u mill-Blata tal-Golgol f'Ġerusalem, u minn wara l-Maxtura fil-Għewajjar ta' Bet-Lehem, hekk ukoll jien ngħożż il-kliem, bil-ħoss tiegħu ewlieni, kif ħareġ mill-Fomm Imbierek ta' Ġesù meta kien jgħix fuq l-art.

Għal hekk, meta nikteb xi ħaġa f'dan il-Qari, ma nħobbx nikteb, bħal li kieku, *lavrant,* bil-lsien ta' Ruma, imma nikteb *aġîr,* li tfisser bħal *lavrant* xorta waħda (wieħed li jaħdem għall-aġar, jew għal ħlas) li hi kelma Maltija ħorra u tinsab f'Dizzjunarji Maltin (ara ta' Caruana) u hi wkoll kif kien jgħidha Ġesù. Ma niktebx il-*Lvant* u *l-Punent* kelmiet ta' barra, imma nikteb *Xerq* u *Għarb,* li huma kelmiet Maltin, li kienu u għadhom jgħiduhom il-Palestina.

Hawn nies, li naħseb jien, ma jafux x'inhuma jagħmlu, li dal-kliem ma jogħġobhomx. Moħħom għażżien wisq, għandu jkun, għax iridu kollox *ready made.* U ma humiex wisq *gentlemen,* milli jidher, għax bil-ġiħ u bla ġiħ, tagħhom u ta' għajrhom, għalihom xorta waħda. Bħal dak ir-raġel li smajthom isemmuh ftit ilu, minn pajjiż hawn Malta, li jgħid lil mara: "Jien l-aqwa li nsib l-ikel fuq il-mejda. Minn fejn ġibt il-flus biex xtrajtu, ma rridx naf".

* * *

Fost il-għorrief, uħud jgħidu li Ġesù kien jitkellem il-lsien Arâmi u oħrajn jgħidu li kien jitkellem bil-Lhudi. Sew l-Arâmi kemm il-Lhudi, jixbaħ ħafna lil Malti; għal hekk, kien jitkellem b'iex kien jitkellem Ġesù, il-lsien tiegħu kien jixbaħ lil Malti wkoll. Kien jixbah lil Malti tal-lum u wisq aktar lil Malti kif kien mitkellem dari. U hawn nixtieq, mill-ftit li naf, nagħti tiġribha (jiġifieri *prova*) ta' kemm il-lsien li kien jitkellem bih Ġesù, kien jixbah lil Malti ta' bil-ħaqq.

Fl-Evanġelju hemm ftit kliem miktub sewwa kif qalu Sidna Ġesù Kristu. Dan huwa *Râqa,* li tfisser *rieq,* kelma tista' tgħid Maltija. *Amîn,* li tfisser: *Emminni,* u kien jgħidha Ġesù bħal ma għadna ngħiduha aħna, bħal *enfasi,* qabel xi kliem, biex dak li jkun jemminna. *Geh-en-na,* li hi bil-Malti *Qiegħ in-nar,* isem ta' wied fil-Qibla ta' Ġerusalem, fejn kienu jixħtu l-ħmieġ u l-knis tal-belt u jaħarquh. *Qorbân,* jiġifieri l-*offerta,* il-ħaġa li *toqrob* biha lejn Alla. Il-lum ngħi-

du *Tqarbin,* meta *noqorbu,* nersqu, lejn l-artal. *Tolda, qumi,* jiġifieri: Twelida, qum. *Twelida,* kienu jgħidu bħal ma aħna ngħidu: *ċkejkna. Effetah,* jiġifieri: *Infetaħ,* bl-ħ ħ-annar, għad li bil-Grieg ma hix hemm, għax *h* fl-aħħar tal-kelma ma għandhomx. *Qobbáta* u *Golgolta* li jfissru: *Tal-Qobba* (qobba tfisser *ħnejja,* ara d-Dizjunarju ta' Falzun) u *Tal-Golgol,* bħal ma l-lum ngħidu *qarnita, Wardita* (ta' Warda, laqam) u *Għażżita* (ta' Għażża) u hekk. *Abba,* li tfisser dak li l-lum ngħidulu, ħażin wisq, *missier.* Għadha tingħad fir-rħula bla ma tingħaraf xi tfisser sewwa. Jgħidulha qabel il-qwiel: "Taf x' kien jgħid abba? Dak li tagħmel issib u dak li tiżra' taħsad". U għandna l-qawl: "Għid abba!" jiġifieri: "Sejjaħ lil missierek!" U fl-aħħar nett, *Heli, Heli, lamma żabâhtni,* li qal Ġesù minn fuq is-salib. Imma jien il-*prova* ma rridx nagħtiha minn fuq dal-kliem. Minn fuq kliem ieħor. Oqgħod ftit ħsiebek hawn ħalli tifhem sew.

L-Evanġelji huma erbgħa. Tlieta minnhom jgħidulhom Sinottki, għax jixbħu ħafna lil xulxin. F'dawna hemm xi kliem li qalu Ġesù jew xi ħadd ieħor, li ma jaqbilx. Dana jfisser li xi ħadd għelet, jiġifieri, ħa *żball.* Jew min kien jisma' lil Ġesù jitkellem, jew min kien itenni l-kitba jew min kien jaqleb mill-Arâmi, jew, Lhudi, għal Grieg. Xi ħadd ħa kelma b'oħra u issa baqgħet hemm. Imma biex tieħu kelma b'oħra, iż-żewġ kelmiet fil-ħoss iridu jkunu jixbħu lil xulxin. Isma' din li ġrat lili m'ilux.

Oħti għandha żewġ subien żgħar, wieħed ta' disa' snin u l-ieħor ta' sitta. Darba għedtilhom: "Jekk nhar il-Ħadd ikun it-tjieb (għax kienet ix-xitwa) neħodkom miegħi fuq Tal-Għolja". Iż-żgħir mar sab 'l ommu u qalilha: "Iz-ziju, nhar il-Ħadd, sa jeħodna miegħu fuq *dar għolja".* Jiġifieri ħa *żball* f'żewġ kelmiet li fil-ħoss jixbħu lil xulxin. Hekk ġara fl-Evanġelju.

Evanġelju ewlieni bil-Lhudi jew bl-Arami, ma hawnx. Għal hekk tejn hemm *żball* fil-Grieg ma tistax taraħ. Imma jekk tkun taf il-lsien tal-Palestina, iż-żewġ kelmiet li jixxiebhu, kif semmejna l-ewwel, issibhom malajr. Ejja naraw xi tnejn.

Fl-Evanġelju ta' San Mattew (K. III v. 11) hemm miktub li San Gwann il-Għammiedi darba qal: "Ġej wieħed warajja li hu aqwa minni; li jien ma jistħoqqlix li *narfa'* l-qorq tiegħu". U San Mark (K. I v. 7) kiteb li san Ġwann qal "ma jistħoqqlix *inħoll* (mhux *narfa'*) il-qorq tiegħu". U hekk ukoll kiteb san Luqa (K. III v. 16).

Biex tgħid li san Ġwann tkellem darbtejn u ma qalx kliem wieħed, trid iġġebbed l-Evanġelju, ħaġa li ma għandhiex tkun. Jaqbel mela, li bla ma nġebbdu, insibu żewġ kelmiet fil-lsien tal-Palestina, li jixbhu lil xulxin (u għalina, li jixbhu lil Malti); kelma tfisser *tarfa'* u kelma tfisser *tħoll.*

Il-kitba Xemija fiż-żmien li nkiteb l-Evanġelju kienet mingħajr vokali. Il-verb Tħoll kien jinkiteb HLL u tarfa' (taħmel) kien jinkiteb HML. Hawn saret il-għalta. San Ġwann qal: "Ma jistħoqqlix aHLeL (inħoll)" u xi ħadd qara jew fehem: "Ma jistħoqqlix aHMeL. Jiġifieri l-L tan-nofs fl-Evanġelju ta' san Mattew inkitbet M u baqgħet hekk. Kif jidher iż-żewġ kelmiet jixbhu lil Malti sew.

Miktub ukoll fl-Evanġelju ta' san

Mark, K. VIII v. 24, li meta Ġesù kien ifejjaq wieħed għama, saqsieh jekk kienx jara xi ħaġa. U dak wiġbu: "Nara n-nies; donnhom siġar nimxu" (bil-Greg: Blepo tous anthropous; oti os dendra oro, peripatountas).

L-ewwel nett, la darba Ġesù ħadu għalieh waħdu, ma kienx hemm nies x'jara; it-tieni: ma tistax tgħid li bniedem jixbah lil siġra. Jeħtieġ ngħidu li hemm xi għalta, u nsibu l-kelmiet fil-Palestini x'kienu, u naraw jekk jixbhu lil Malti jew le.

Fil-Palestini, bil-lsien tal-Fellaħin (nies tar-rħula) raġel jgħidulu *żelme* u l-plural tiegħu *żlêm*. Hemm ukoll il-verb *sar, jasîr*, li tfisser *jimxi*, bħal ma aħna l-Maltin ngħidu *sejjer*, li tfisser *għiejed nimxi*. Fejn aħna ngħidu *dell* huma jgħidu *żell*, u l-plural tiegħu *żlêl*. U għandhom ukoll il-verb *xar, jaxir*, li tfisser *għiejed jixxejjer*.

Mela hawn tinsab il-għalta. Il-għama qal: "Żlêl ara; k'innhom xaġar axuf, jaxîru". Li tfisser: "Dellijiet nara; donnhom siġar nilmaħ, jixxejru". U min kiteb, il-kelma *żlel* ħadha *żlem*, u *jaxiru*, ħadha *jasiru*. Issa, *żell*, bil-lsien ta' Ġesù u *dell* bil-Malti, jixxiebhu; u *jaxiru* u *jixxejru*, jixxiebhu wkoll.

Turijiet bħal dawn hemm ħafna; imma biż-żejjed daqs hekk.

* * *

Biex ħadd ewlilla ma jaħseb li jien għiejed naqla minn żniedi, hawn sa ntenni xi kliem mill-ktieb ta' Matthew Black: "Aramaic Approach To The Gospels And Acts". Il-kliem li ntenni hawn ngħid ukoll f'liema sefħa, jew *faċċata* jinsab, biex min irid, jara b'għajnejh.

Miktub fl-Evanġelju (Matt. K. XI v. 17 u Luqa K. VII v. 32) li darba Ġesù qal, li n-nies ta' żmienu kienu bħal xi tfal jilgħabu fis-suq u jgħidu lil sħabhom: *Żemmarna lekem u la rakadtu; naħejna* (welejna) *lekem, u la karadtu* (Black, sefħa 119) li tfisser: "Żammarniekom u ma rtakadtux (jiġifieri *ma żfintux*, għax il-Palestina hekk jiżfnu, jirtakdu u jitgħawwġu, 'l ura u 'l quddiem), newwaħniekom u ma kridtux". *Tekred*, jew *teqred* tfisser tibki bħat-trabi u għadha tingħad ħafna hawn Malta. Kemm dal-kliem jixbah lil Malti, jidher ċar.

Il-kliem ta' Ġesù fl-Evanġelju ta' san Mattew K. IV v. 19, fil-ktieb ta' Black (sefħa 136) jinsab hekk bl-Arâmi: *La tiġimu li nefskem ġimât bi argħa; ġimu li nefskem ġimât bi semajja*! Li tfisser: "La tiġimgħu lilkom infuskom ġemgħat (teżori) fl-art; iġimgħu lilkom infuskom ġemgħat fis-smawwiet!" Jidher sewwa x-xebh bejn l-Arâmi u l-Malti. Il-kelma *argħa*, tfisser art bil-ħaxix fejn jirgħu l-bhejjem. Jista' jkun li Ġesù *ard* qal m'hux *argħa*, għax hekk għadhom jgħidu l-Palestina. Black aktarx li rabat fuq xi Arâmi miktub li qara hu.

Il-kliem ta' Ġesù lil ġemgħat miktub fil-v. 46 tal-K. V ta' san Mattew u l-v. 32 tal-K. VI ta' san Luqa, Black (sefħa 137) jaħseb li bil-lsien Arâmi għandu jkun hekk: *En ħabebtu men ħabebkem, ma ħaqq* (*tab*) *lekem*? Li bil-Malti tfisser: "Jekk ħabbejtu lil min ħabbkom, x'ħaqq (mertu, premju) għandkom?" Kemm jixbah lil Malti dal-kliem jara kull ħadd u ma hux meħtieġ li niġbdu fit-tul.

* * *

Hekk mela rajna kemm il-lsien li bih kien jitkellem Sidna Ġesù

Kristu meta kien fid-dinja, jixbah lil Malti (u fuq hekk m'hux dawn l-erba' kelmiet biss hemm x'tikteb, imma kotba sħaħ); issa għandi xi ħaġa xi ngħid lil dawk li jgemgmu għax isibu xi kelma Maltija qadima miktuba, għax jgħidu li hi tqila u ma jifhmuhiex. Nibdew minn ħaġa oħra u mbagħad naslu fuq dan.

Mela, san Pawl missierna, darba waħda sama' li xi rġiel Insara, minn Korintu, li kien nassarhom hu, kienu qegħdin imorru għand in-nisa tad-dnub. Għal hekk meta kellu għax jikteb ittra twila lil Korinti, lil dawn ir-rġiel kitbilhom hekk (I lil Kor. K. VI v. 15): "Ouk oidate oti ta somata ymon mele Khristoy estin? Aras oun ta mele tou Khristoy poieso pornes mele?" Li tfisser: *Ma tafux li l-igsma tagħkom huma ishma ta' Kristu? Tieħdu, mela, l-ishma ta' Kristu u tagħmluhom ishma ta' mara tad-dnub?*

U hekk ngħid jiena wkoll lil dawn il-Maltin li jgħidu li huma Nsara, qaddejja ta' Kristu, u jistkerrħu l-kliem Malti. "Ma tafux li kliem tagħkom huwa kliem ta' Kristu? Għandkom mela l-wiċċ *tost* u l-qalb ġiefja li twarrbu l-kliem ta' Kristu biex tinqdew bi kliem ta' ġnus ħżiena?"

FRA PAWL, O.F.M.

KIF IL-LHUD IĦARSU L-GĦID

Meta Mosè ried joħroġ lil-Lhud minn art il-Masar u s-Sultan ta' hemm ma riedx, Mosè ħabbar lis-Sultan li bħala għedieb talli ma riedx iħallihom jitilqu, fil-lejl tal-14 tax-xahar Nisan, l-Anġlu t'Alla kellu jgħaddi minn fuq dik l-art u joqtol kull bikri tan-nies u tal-bhejjem. Mosè amar ukoll lil-Lhud biex dik inhar kull sid dar joqtol ħaruf u jiżbogħ b'demmu wirek il-bieb, biex hu u għaddej l-Anġlu l-qattiel jagħraf id-dar fejn jgħammru l-Lhud u ma joqtlilhomx il-bkura tagħhom.

Dak li ħabbar Mosè saħħ, u fl-aħħar Sultan il-Masar ħalla lil-Lhud jitilqu. Meta Mosè kien sejjer binnies lejn il-Palestina, kiteb lil-Lhud dan il-kliem: "Il-jum 14 ta' Nisan għandu jkunilkom jum ta' tifkira. Għandkom tharsuh bħala Għid, u tqaddsuh lil Mulej għal dejjem, minn nisel għal nisel. (ktieb tal-Ħruġ, XII, 14). U għal hekk il-Lhud biex jisimgħu minn Mosè, għadhom sal-lum jagħmlu l-akbar Għid tagħhom fil-15 ta' Nisan.

It-thejjija għal Għid il-Kbir issir kif sa ngħidu hawn. Ftit jiem qabel inaddfu tindifa kbira lid-dar kollha u kull ma fiha. Ibajjdu u jiżbgħu u jaħslu l-art u jogħorku tajjeb il-borom u t-twaġen u kull ħaġa li jsajru fiha. Fit-13 ta' Nisan, fil-għaxija, sid id-dar jagħmel *it-tiftixa għal ħmira*. Għax billi Mosè amarhom li fil-jiem tal-Għid ma għandhomx iħallu f'darhom ebda ħobż mħmur (Ktieb il-Ħruġ, XII, 15), jisimgħu minnu kif imiss. Sid id-dar mela iqiegħed nitfa ħobż mħmur żgħira fejn jaraha kull ħadd, aktarx fuq ħoġor ta' tieqa kbira, fid-dar. Imbagħad jixgħel xemgħa u jgħid talba u jibda jfittex fir-rkejjen tad-dar, fis-sniedaq u fuq il-farxiet. F'idu jkollu qatta żgħira rix tal-wiżż u kull fejn isib frak tal-ħobż, jikinsu bir-rix għal ġewwa luħ żgħir li jkollu f'idu l-oħra. Fl-